

De Reformatie in Groningen in de zestiende eeuw

Albert van der Kaap

'Het is algemeen bekend hoe, sedert den aanvang der middeleeuwen, het Pausdom den onzaligen waan voortplantte en algemeenen ingang zocht te doen vinden, dat de éénheid der belijders van Jezus Christus moest worden bewerkt door hunne gemeenschappelijke en algeheele onderwerping aan het gezag van den Paus van Rome als den eenigen vertegenwoordiger van Jezus Christus, ja, van God zelve op aarde.

Ernstig verzet tegen deze schroomelijke heerschzucht en tegen deze verregaande miskennis van de heilige beginselen van den nederigen Jezus, ontstond wel gedurig, maar werd dan ook weer door de pausgezinden met alle denkbare middelen, ook te vuur en te zwaard, allerkrachtigst bestreden. Het had ten gevolge dat het scheen bedwongen te zijn, ja, dat het pausdom in den loop der tijden gedurig aanwies in macht en opperheerschappij. Een groot deel van het zoogenaamd Christelijk Europa met alle zijne vorsten boog zich, gewillig of door nood gedwongen, onder zijn gezag.

*Maar altijd weder en bij toeneming gevoelde men het knellen zijner banden. Nu hier, dan daar, traden er mannen op die de erkentenis verlevendigden dat het ware Christendom geheel werd verlaten, en dat de mensch in een staat der diepste vernedering werd gebracht. Steeds algemeener werd de behoefte gevoeld aan afschaffing der hemelteryende misbruiken onder den invloed van het pausdom in de christelijke kerk ingedrongen. Eene geheele hervorming van deze werd zelfs op aanzienlijke kerkvergaderingen dringend noodig geacht. Steeds grooter werd het aantal van hen die snakten naar vrijheid van het knellend priesterjuk. De eene erge volgde op de andere. De toestand was ondragelijk geworden. Zoo was men tot den aanvang der XVIde eeuw gekomen. Die moest verbetering brengen.'*¹

Bovenstaande tekst van Jacob Derks Huizinga is afkomstig uit een geslachtsregister van nakomelingen van Samuel Peter Meihuizen en Barbara Fry van Gontenschwyl, beiden afkomstig uit Zwitserland. Huizinga (1809 -1894) was doopsgezind predikant in Knollendam, Den Horn, Den Burg en Groningen. De directe aanleiding voor het schrijven van dit geslachtsregister was zijn huwelijk met Aaltje Samuels Meihuizen, achterachterkleindochter van genoemd Zwitsers echtpaar.

Korter en bondiger dan Huizinga kun je nauwelijks verwoorden dat de reformatie niet uit de lucht is komen vallen. Al geruime tijd was er onvrede over leer en praktijk van de enig toegestane godsdienst, het katholicisme. In de zestiende eeuw kreeg deze onvrede een zodanig sterke impuls door het optreden van Luther en andere hervormers dat er een vooralsnog blijvende scheuring ontstond in de katholieke kerk.

In Groningen bleef het katholicisme tot 1594, het jaar waarin Groningen met De Reductie officieel overging tot het protestantisme, de overheersende godsdienst, wat overigens zeker niet wil zeggen dat het protestantisme in de zestiende eeuw in dat gewest helemaal niet was doorgedrongen.

¹ Huizinga, Jacob (1890). Stamboek of Geslachtsregister der Nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry van Gontenschwyl (Aargau-Zwitserland). Groningen: Gebroeders Hoitsema. <https://bit.ly/3GYaB83>

'Al decennialang', zegt Harry Perton², 'heerste in Stad en Lande een vrij open, ondogmatisch, pluriform en vreedzaam katholicisme, dat gemakkelijk protestantse elementen in zich opnam en wars was van kettervervolging. Vanuit Emden kwam er veel reformatorische lectuur op de Groninger markt, die zelfs door priesters op kansels werd besproken. Vooral bij de geletterde bovenlaag sloeg zulk gedachtegoed aan, wat onder meer blijkt uit de afname van het aantal vrome schenkingen, bedevaarten en intredingen in kloosters. Toch hielden toonaangevende families voor het uiterlijke liever vast aan de katholieke kerk. Zo vervingen de Van Ewsums in 1530 een van ketterij beschuldigde kapelaan in Middelstum door een onverdachte katholiek.'

En Wiebe Jannes Formsma (1903-1999) vat de situatie als volgt samen: Er was sprake van een vrijzinnig, gematigd katholicisme met meer of mindere tendensen naar de hervorming, onder invloed van mensen als Wessel Gansfort en Reinier Veldman (beter bekend als Regnerus Praedinius).³ Jan Juliaan Woltjer (1924-2012) spreekt in dit verband van 'protestantiserende katholieken'.⁴

Wessel Gansfort

Wessel Gansfort was in de vijftiende eeuw een van die mensen die al voor Luther kritiek hadden op de gang van zaken in de kerk. Hij stond onder invloed van de Moderne Devotie en studeerde bij de Broeders des Gemenen Levens in Zwolle. Hij verdedigde veel stellingen die vooruit lijken te lopen op het protestantisme. Zo was hij tegen aflaten, mirakelboeken en heiligenverering. Bovendien uitte hij kritiek op de overschatting van de rol en het belang van pausen en concilies. Hij legde sterk de nadruk op gedegen Bijbelkennis.

Praedinius

Praedinius werd geboren in het noordelijk van Groningen gelegen Winsum en studeerde in Leuven. Hij was vervolgens een aantal jaren docent in Groningen, waarna hij ging reizen en o.a. rector was van een school in Erfurt. In 1545 werd hij rector van de Sint Maartensschool in Groningen. Praedinius stond kritisch en ondogmatisch tegenover veel principiële leerstukken en toonde in zijn opvattingen over het avondmaal verwantschap met de opvattingen van Wessel Gansfort. Ondanks zijn kritiek op de kerk bleef hij uitdrukkelijk binnen de Rooms-Katholieke kerk en van Luther moest hij niets hebben. Je zou hem een Bijbelse humanist kunnen noemen die zich achter Erasmus schaarde en voorstander was van een Bijbels christendom. Een groot schrijver was hij niet, gezien de karakterisering van zijn schrijfkunst in het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek: *'Hij schreef een weinig fraai Latijn en vertoont meer de exclusivistische stijfheid van den gereformeerde prediker, dan den zwier van den humanist.'*⁵ Hoewel hij dus zelf deel wilde blijven uitmaken van de katholieke kerk weken zijn standpunten wel dusdanig af van de officiële leer van de kerk dat hij

² <https://www.groningerarchieven.nl/actueel/blog/220-johan-van-ewsum-1>

³ Formsma, Wiebe Jannes (1903-1999) (1968). *Het voorspel van de 80-jarige oorlog in Stad en Landen*. Samenvatting van een lezing gehouden voor de historische vereniging 'Stad en Landen' op 21 februari 1968. https://www.groningerarchieven.nl/images/projecten/Voorspel1766_77.1968_web.pdf

⁴ Woltjer, J.J. (1976). Van katholiek tot protestant. In *Historie van Groningen*, blz. 214. Geciteerd in Harm Veldman. *De Beeldenstorm in Groningen*.

⁵ <http://bit.ly/3qj68DA>

uiteindelijk werd verbannen. Ziekte en zijn dood in 1559 verhinderden dat dit vonnis ten uitvoer werd gebracht.

Dat er in Groningen al vroeg sprake moet zijn geweest van discussies over godsdienst en dat er een aanhang voor de hervormingsbeweging moet zijn geweest kun je o.a. afleiden uit de verordeningen van stadhouder en hoofdmannen uit de jaren 1531, 1532 en 1533: 'De protestantse leerbegrippen en denkwijzen' hadden hier destijds veel '*uitbreiding erlanghen*', meent de Groningse predikant Nicolaas Westendorp (1773-1836). Als er geen aanhang was geweest zouden deze verordeningen niet nodig zijn geweest.⁶

Hoewel het aantal mensen dat sympathiseerde met de Reformatie dus groeide bleven de meesten van hen, volgens Formsma, in de kerk. Soms gingen pastoors naar de nieuwe leer preken zonder uit te treden. Daar werd weliswaar tegen opgetreden, maar vaak weinig succesvol. Dat priesters soms ook heen en weer geslingerd werden, wordt zichtbaar in de loopbaan van Johannes Eelts. Hij was vanaf 1558 pastoor van de Sint Maartenskerk (en persona = hoofdpastoor) en kreeg, volgens Van Dijk⁷, bezwaren tegen de aflaat, de biecht, de heiligenverering en de leer van de transsubstantiatie. Hij deed al snel afstand van zijn ambt, maar duikt in 1560 weer op als pastoor van Baflo, waar hij ook weer van ketterse opvattingen verdacht werd. In 1564 keert hij terug in Groningen, maar na de Beeldenstorm schikte hij zich weer volledig naar de wensen van de katholieke kerk.

Een ander voorbeeld was Marcus van Loppersum. Deze priester was openlijk protestant geworden, maar later tot de oude kerk teruggekeerd. Toen hij daarover door een afgezant van de kerkenraad van Emden was vermaand omdat hij weer de mis las en de hostie liet aanbidden, antwoorde hij: '*De luede wissen alle wol dat dat boese is unde dat men dat moten doen om der overicheyt willen.*' Met andere woorden, hij vond het verstandiger om, in ieder geval naar buiten toe, de schijn van het katholiek zijn op te houden. Van een pastoor uit Groningen werd iets vergelijkbaars gezegd, namelijk dat hij '*howol ein affgoden dener, dennoch de warheit lerende was*'. Een soortgelijk geluid horen we bij de Groningse kroniekschrijver Abel Eppens: '*Die geestelicken venseden aldinck in hoer kerkcken und kerckendiensten*'.⁸

We zien hier mogelijk een vorm van nicodemisme dat ook voorkwam bij de wederdopers. David Joris, later een van hun charismatische leiders, had begin jaren dertig bijvoorbeeld wel contact met geloofsgenoten, maar tegelijkertijd leidde hij ook een soort van 'ondergronds bestaan'. Hiermee wordt bedoeld dat hij van mening was dat geloofsgenoten katholieke of hervormde diensten mochten bijwonen om ontdekking te voorkomen. Dit wordt Nicodemisme genoemd. Nicodemus, farizeeër en een lid van het Sanhedrin, zocht Jezus na zonsondergang op, wat hem later op een veroordeling van Calvijn kwam te staan die hem aan zijn gemeente als voorbeeld van 'uiterlijk

⁶ Westendorp, N. (1832). *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen*. Groningen: J. Oomkens.

⁷ E. van Dijk (1970). Dr. Johannes Eelts, ca 1528-1588, persona te Groningen en de tegenstelling katholicisme in zijn tijd. In *Groningse Volksalmanak 1970/71*, 16-48. Geciteerd in Harm Veldman. *De Beeldenstorm in Groningen*.

⁸ Westendorp, N. (1832). *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen*. Groningen: J. Oomkens.

conformisme' voor hield. Nicodemus ging praten met Jezus maar bleef zijn functies in de synagoge bekleden. Hij bezocht de begrafenis van Jezus Christus maar behield zijn banden met het rabbinaat.

Een ander voorbeeld van een pastoor op wie protestantse ideeën vat kregen, was Steven Sylvius (1507-1561) uit Leeuwarden. Hij had een vrouw en vier kinderen⁹ en ontkende het bestaan van een vagevuur. Hij was tegen het aanroepen van heiligen en had de moed op de kansel te verklaren dat hij geen zekerheid kon krijgen of het sacrament des altaars het lichaam des Heren was. Vanwege die ideeën werd hem het recht ontzegd om missen te lezen.¹⁰ Hij moest Leeuwarden verlaten en vertrok naar Heidelberg, waar hij in 1559 aan de evangelische theologische faculteit promoveerde. Het jaar daarop werd hij pastoor¹¹ van de Martinikerk in Groningen. Toen de bisschop daarop inquisiteurs naar de stad stuurde werden zij tegengewerkt door de magistratuur, die van mening was dat de bemoeienis van de inquisiteurs in strijd was met de stedelijke privileges. De stad had geen bezwaar tegen een ketterse pastoor, maar wilde geen problemen, zo vat Woltjer, de situatie bondig samen.¹²

Volgens hem trad men ook tolerant op ten opzichte van dopers, die er in Stad en Ommelanden zeker waren. Centrum van de beweging op het platteland was de boerderij van de welgestelde Eppe Peter, genaamd de Ark, in het Noord-Groningse 't Zandt. Deze Eppe had een lamme voet en Harmen Schoenmaker, de plaatselijke leider van de wederdopers, beval 'Sta op en wandel', maar genezing bleef uit en Eppe, die Schoenmaker niet wilde beschamen vluchtte naar zijn buurman.¹³

In opdracht van de Edele Vrouwe van Ewsum werd op 8 mei 1534 in de kerken van Middelstum, Leermens en 't Zandt het Plakkaat van de Stadhouder en de Hoofdmannen afgekondigd waarin bepaald werd dat vreemde wederdopers en allen die hen herbergden het Gelders gebied (groningen viel toen nog onder de hertog van Gelre) vóór zonsondergang hadden te verlaten. Tevens werden die Ommelanders 'diemit die voerscreven nie (= nieuwe) secte besmyt were' voor een jaar uit het gewest verbannen, met verlies van het beheer over hun goederen. Maar in de praktijk bleek dit alles nogal mee te vallen. Eppe Peters en Johan Peters werden beboet

⁹ Harm Veldman laat zich in *De Beeldenstorm in Groningen* (blz. 112) zeer negatief uit over diens gedrag, een gedrag dat in de zestiende eeuw zeker geen uitzondering was. Een priester in het Drentse Gasselte beklagde zich er openlijk over dat het beloofde geld voor de studie van zijn zoon uitbleef.

¹⁰ Woltjer, J.J. (1998). 'De zuivering der leer'. Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556. *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*. Vol. 78, No. 1 (1998), pp. 1-17 (17 pages). Brill uitgevers. <https://www.jstor.org/stable/24011069>

¹¹ Hij behoorde tot de zogenaamde sacramentarisch-humanistische-latitudinaire richting. <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#source=1&page=369&view=imagePane>

¹² Woltjer, J.J. (1998). 'De zuivering der leer'. Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556. *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*. Vol. 78, No. 1 (1998), pp. 1-17 (17 pages). Brill uitgevers. <https://www.jstor.org/stable/24011069>.

¹³ <https://www.genealogieonline.nl/groningse-dooptsgezinden/I5461.php>

met 5 mark en Rener Cremer met 4 mud rogge en een stuk spek. Aan de beide laatstgenoemden lukte het met de redger een aparte schikking te treffen. De vrouw van Tamme Cupers, die enige Hollandse (= Lutherse vrouwen en kinderen had gehebergd *'ys affkomen voer 2 emd. Gel'*. (= Emders Gulden).¹⁴

In 1535 verzamelden zich in 't Zandt honderden (mogelijk ruim duizend) wederdopers rond Harmen Schoenmaker om naar Münster te trekken om de wederdopers te helpen tegen de bisschop die op dat moment de stad belegerde. Deze Harmen riep zich op zijn boerderij uit tot Messias en even later zelfs tot God de Vader. Hij dronk een ton bier leeg en schreeuwde: *'Sla dood alle monniken en papen! Sla de overheid dood!*' Toen de stadhouder met een troep soldaten arriveerde, vluchtten zijn volgelingen weg. Harmen zelf werd gearresteerd en stierf, na het nog steeds luid roepen van *'Sla dood'*, enkele dagen later in de gevangenis van Groningen.¹⁵

In meer plaatsen in Groningen waren pastoors gevoelig voor het protestantisme, in de woorden van Westendorp: *'De geestelijken veinsden in hunne kerken en kerkdiensten: zij wilden de gemeente niet tot bijgeloovigheden dwingen.'* Maar uit tactische overwegingen (nicodemisme) maakten zij zich niet schuldig aan verwaarlozing der kerkgewoonten, of van kelken, miskleden, koorkleden, vanen, kaarsen enz. Zij wilden bij een visitatie niet *'breukvallig'* verklaard worden. De werken van Melancthon, Luther, Calvijn en Bullinger werden echter openlijk gelezen en behandeld en pastoors lieten dat soms openlijk in hun preken blijken. Dit werd door de katholieke commissarissen en de officiaal geduld, slechts de monniken werd het niet toegestaan. Overtredingen werden met geldstraffen afgedaan en men meende hiermee aan de plakaten en de inquisitie te hebben voldaan.

De hervormingsgezinde gevoelens kwamen uit de scholen op den predikstoel en zo onder de gemeente. Men was algemeen de Reformatie genegen, meent Westendorp, en leefde in vrede en enigheid. Er was sprake van een rustige religievrede in de Ommelanden.¹⁶ Formsma is het met hem eens. Aan de vooravond van De Opstand was er noch op politiek, noch op godsdienstig gebied, volgens hem, sprake van onrust of bereidheid tot oproer. In de woorden van Abel Eppens: *'Alenthalven in onze Ommelandt an meesten die hoechste securitiet overall was, und was geestelick, wertlicken in een natuerlicke religioensvrede begroyet, dat men voer persecutie und tyrannie niet vresen hadden, daer men des hoves placaten mochten liggen laten.'*¹⁷

Bisschoppelijke hiërarchie

In 1559 werd de bisschoppelijke hiërarchie in de Nederlanden versterkt. Er kwamen drie aartsbisdommen en Groningen werd een bisschopszetel met Johan Knijff als eerste bisschop. Het mag misschien verbazing wekken, maar het waren niet alleen de protestanten

¹⁴ De doopsgezinde vermaning van Zijldijk, van P. Coolman en Teun Juk; "Arkema", artikel van Mattie Bruining-Hoeksma in GroninGEN 2016, nr. 3; De 'Santdoperen' van Obbe Philips

¹⁵ <https://www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/sla-dood-wederdopers-in-groningen>

¹⁶ Westendorp, N. (1832). Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen. Groningen: J. Oomkens.

¹⁷ Formsma, Wiebe Jannes (1903-1999) (1968). *Het voorspel van de 80-jarige oorlog in Stad en Landen*. Samenvatting van een lezing gehouden voor de historische vereniging 'Stad en Landen' op 21 februari 1968.

die hier niet op zaten te wachten. Ook de (deel katholieke) magistraat van de stad zat niet te wachten op een nieuwe machtsfactor. In 1560 werden er twee kanunniken naar Groningen gestuurd om als inquisiteurs hun werk te doen, namelijk om de leer van geestelijken en leken te onderzoeken en zo nodig mensen gevangen te zetten, te veroordelen en te bestraffen. De stadregering verhinderde echter dat zij hun werk konden doen, zich daarbij beroepend op de geldende rechten en privileges.

De stad was in 1557 ook bepaald niet ingenomen geweest met de benoeming van Johan de Mepsche tot luitenant van de hoofmannenkamer, een functie waarin hij de vertegenwoordiger was van de centrale regering.

Filips II

Filips II, die in 1555 zijn vader was opgevolgd als koning van Spanje en heer der Nederlanden, maakte zich grote zorgen over de toestand van de katholieke kerk in Noord-Nederland. Uit een onderzoek van inquisiteur Franciscus Sonnius, was gebleken dat de clerus alle kerkelijke wetten en gebruiken overtrad, dat de priesters geen tonsuur droegen noch clericale kledij en dat ze vaak openlijk leefden als gehuwden.

Bij zijn vertrek in 1559 naar Spanje beval hij de handhaving van de bloedplakkaten, die al in 1550 door zijn vader waren uitgevaardigd, dan ook strengelijk aan.¹⁸ Desondanks groeide, volgens Westendorp, de belangstelling in de hervorming in deze oorden daarna meer en meer aan.¹⁹

Na het afkondigen van de bloedplakkaten door de Spaanse regering, begon in Friesland een strenge vervolging van ketters. Velen werden tot het vuur, het zwaard en het water veroordeeld. In Groningen en in de Ommelanden daarentegen bleef het vooralsnog tamelijk rustig. Terwijl de wederdopers zowel als de aanhangers van David Joris, van Batenburg of Sweertgeesten, Menno Simons 'aan lijf en leden' werden gestraft, werden herdoopten uit de stad, in het Gooregt en de beide Oldambten 'slechts' bij halsstraf verbannen. Dat gold overigens ook voor mensen die onderdak boden aan mensen die verbannen waren, niet alleen voor mannen, maar voor de vrouwen, knechten en maagden van verbannen eigenerfden.²⁰

1566

Van een nieuwe protestantse kerkelijke organisatie op het platteland zijn voor de periode rond 1566 geen sporen gevonden, anders dan in de stad, waar wel een redelijke grote kerkelijke gemeente ontstond.

In september 1566 diende een groep van tien protestanten een rekest in bij het stadsbestuur om over een eigen kerkgebouw te mogen beschikken. De verschillende organen in de stad waren verdeeld, waarbij het de schijn had dat niet zozeer het afstaan van een kerkgebouw het probleem

¹⁸ Rogier, L. J. (1945). *Geschiedenis van het Katholicisme*, 438. Geciteerd in Harm Veldman. *De Beeldenstorm in Groningen*.

¹⁹ Westendorp, N. (1832). *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen*. Groningen: J. Oomkens.

²⁰ Westendorp, N. (1832). *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen*. Groningen: J. Oomkens.

was, maar eerder de te verspelen gunst van de koning.²¹ De stadssyndicus Hessel Aysma, zelf een van de opsteller van het rekest, schreef een advies aan de Raad, waarin hij voorstelde het verzoek tijdelijk in te willigen, *'sonder consent dan bij tollerantie'*. Op 17 september werd de Minderbroederskerk aan de protestanten toegewezen. Beelden en ornamenten zouden aan de monniken ter hand worden gesteld, maar desondanks is het er in de kerk onstuimig aan toegegaan. Eyso to Lellens had iemand gezien die het de doek van Maria afnam en op zijn eigen hoofd zette, waarop Lellens was beginnen te lachen. Voor deze spotternij werd hij in 1569 voor de Raad van beroerten gedaagd. Evert en Frederik Coenders riepen bij het wegnemen van enkele beelden: *'Vervloekt zy de handen die ze gemaect hebben, en gesegent die geene die se vernielen.'*²²

De Beeldenstorm

In april 1566 boden ongeveer 200 lagere edelen aan Margaretha van Parma een smeekschrift aan, waarin de Inquisitie in felle bewoordingen werd veroordeeld en waarin, nauwelijks verholen, werd gedreigd met gewapende opstand als er geen einde zou komen aan de vervolging. Margaretha stemde in met een opschorting van de plakaten terwijl een afvaardiging van de Staten het verzoekschrift zou overhandigen aan Filips II van Spanje. Het is opvallend dat slechts één Groninger, Barthold Entens de Mentheda, het smeekschrift ondertekende. De reden is niet duidelijk, misschien was de afstand tot het centrum van de macht zowel letterlijk als figuurlijk te groot, misschien ook werden er geen grote bedreigingen van de geloofsbeleving ervaren.

In deze zomer van 1566 trokken honderden reformatorisch-gezinden naar de Coendersborg in Helpman, waar, omdat de kerk te klein was, buiten een dienst werd gehouden. Ook in andere dorpen op het Groningse platteland werden in deze tijd hagepreken gehouden.~

Het begin

Op zaterdag 10 augustus 1566 preekte Sebastiaan Matte, een uit Engeland teruggekeerde protestantse vluchteling, voor een gehoor van ongeveer tweeduizend gewapende volgelingen bij het dorp Steenvoorde (tegenwoordig in Frankrijk). Na afloop van de hagenpreek drongen zo'n twintig toehoorders een nabijgelegen klooster binnen en sloegen er de beelden aan stukken. In de daaropvolgende week vernielden rondtrekkende groepen beeldenstormers meer dan honderd kerken en kloosters in de zuidwesthoek. In Ieper, bijvoorbeeld, trokken op 16 augustus *'diverssche sectarissen [kettters] en quaetwillighen van der stede, gheassisteert met diverssche vreemde sectarissen'* met geweld alle kerken en kloosters van de stad binnen. Ze sloegen er de beelden, altaren, orgels en versieringen kapot, en verscheurden de liturgische boeken. De brekers waren mannen en vrouwen van alle leeftijden; kinderen bewerkten met hamertjes de beelden die op de grond lagen. Het geschrokken stadsbestuur, bang voor nog grotere ongeregeldeheden, greep niet in.²³

²¹ Veldman, H. (1990). De beeldenstorm in Groningen: Reformatorische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden.

²² Marcus, J. Sententien en indagingen, blz. 216 in Veldman, H. (1990). De beeldenstorm in Groningen: Reformatorische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden.

²³ Henk van Nierop: <https://bit.ly/2Sa7CSb>

De beeldenstorm verspreide zich snel over de Nederlanden. Volgens bovenstaand kaartje bleef Groningen een beeldenstorm bespaard. Toch is dat niet juist, zij liet weldegelijk haar sporen na in Groningen.²⁴ Maar in Stad en Ommelanden had de Beeldenstorm over het algemeen een wat ander karakter dan in de rest van de Nederlanden. Er was in de meeste gevallen geen sprake van een spontane actie van woeste plunderaars, bestaande uit hongerige en tot wanhoop gebrachte arbeiders. Eerder was het een bewuste, min of meer ruwe verwijdering van de beelden geweest, een zuivering van afgoderij volgens de protestantse leer.²⁵

In de Ommelanden werden in sommige plaatsen wel beelden uit de kerk verwijderd, maar dat gebeurde over het algemeen veel zachtzinniger dan in de rest van de Nederlanden. Deels werd het door katholieke edellieden zelf gedaan, bijvoorbeeld door Popko Ufkens en Asinge Entens in Saaksumhuizen, die de beelden, op verzoek van de vrouwe van Saxum, op de zolder van de kerk in veiligheid gebracht zouden hebben. In een vonnis van de Raad van Beroerten echter wordt gezegd dat zij de beelden gebroken hebben. Iets soortgelijks vond plaats in Eenrum.

²⁴ Zie bijvoorbeeld Veldman, H. (1990). De beeldenstorm in Groningen: Reformatorische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden.

²⁵ Formsma, Wiebe Jannes (1968). *Het voorspel van de 80-jarige oorlog in Stad en Landen*. Samenvatting van een lezing gehouden voor de historische vereniging 'Stad en Landen' op 21 februari 1968.

In Bedum verwijderde de ketterse pastoor, Johan Clant, de beelden zonder ze te breken. Na de Beeldenstorm werd Clant afgezet en de beelden in ere hersteld. Clant ging in Emden wonen en trouwde met zijn concubine.

In Winsum zette jonker Pieter Ripperda, heer van Winsum, samen met zijn broers Asinge, Onno en Wigbolt het volk aan om de parochiekerk te verwoesten. Asinge, Onno en Wigbolt namen zelf actief deel aan de Beeldenstorm in de kerk van de dominicanen, waarbij ze zich door de echtgenotes van Pieter en Asinge lieten begeleiden op het orgel.²⁶ Maar volgens zeggen, werden in Winsum ook sommige beelden, onder leiding van kerkvoogd Jan Tammens, in veiligheid gebracht.²⁷

Drie dagen later stelde de magistraat van Groningen een kerk open voor de hervormden. Die dag werd de Broerkerk op vreedzame wijze ingericht voor de uitoefening van de nieuwe godsdienst, de beelden werden er uitgedragen, de altaren en zelfs het orgel werden bedekt. Twee dagen later werd er toch gestormd in de kerk door gezworenen van de gemeente, leden van het consistorie, de rector van de school en de leraren, die met de scholieren de beelden verbrijzelden.²⁸

In Grijpskerk heeft de weduwe van Leul Ayckema de beelden uit de dorpskerk laten verwijderen.

Ook in Obergum (door pastoor Jan van Lingen, samen met de ketterse boer Jan Hiddinck) en Eenrum werden beelden door de pastoor uit de kerk gehaald. In Loppersum, waar de katholieke Johan de Mepsche collatierechten bezat, werden volgens twee kerkvoogden beelden en ornamenten in veiligheid gebracht, maar desondanks werden een altaar en een beeld van Christoffel vernield door twee uitgetreden priesters, de eerder genoemde Marcus en een zekere Johan, en de schoolmeester. De Mepsche heeft de beide predikanten naderhand uit het dorp verjaagd.

In Appingedam en plaatsen als Tjamsweer en Farmsum werd geen beeldenstorm gehouden omdat de heer van Farmsum Jacob Ripperda tegen was.

In Garrelsweer, Ten Post en Woltersum werden beelden en altaren vernield door Tiart en Wilco Rengers, broers van de kroniekschrijver Johan Rengers.

Ook in Nuis zijn er vermoedelijk beelden in de Romaanse kerk van Marum-West vernield. Dat althans vertelt een zekere *Gese Holters uit Weert* op zondag 28 juli 1568 aan de buurrechter van Marum. Maar zij heeft het wel van horen zeggen. Gese en haar man zijn komen wonen in het huis van Tryne Sieckema en die had verteld dat zij en ettelijke anderen gezien hebben dat een 'Grys', die woonde op de 'Lijnde', de kerk had vernield en de beelden in stukken had geslagen. Tryne had toen tegen de jonker (Christoffel van Ewsum) gezegd: "*Waarom vernielt u de kerk en de beelden, want ze eten geen brood, ze bijten niet en ze doen geen kwaad. Geef mij er een van in mijn huis, want het is een sieraad.*" Opvallend aan deze verklaring is dat er in 1566 helemaal geen De Grijs woonde op Corpus de Linde.²⁹ De eerste De Grijs vestigde zich er pas eind achttiende eeuw. In 1566 was Corpus de

²⁶ Bergsma, W. (1987). *De wereld volgens Abel Ebbens*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Leeuwarden: Fryske Akademy.

²⁷ Veldman, Harm (1990). *De Beeldenstorm in Groningen*.

²⁸ Scheerder, J. (2008). *De Beeldenstorm*. Haarlem: Fibula-Van Dishoek.

²⁹ Corpus betekent hier kloosterbezit dat door een klooster zelf wordt bewerkt in het landschap Vredewold.

Linde, in bezit gekomen van de in het verslag genoemde jonker Christoffel van Ewsum.³⁰ Hij ruilde een aantal hooilanden boven Marum met het klooster Trimunt voor de 'Hijlenstede', een heerd op de Linde. In Olde Guet nr. 16 meent Wieger De Boer dat Van Ewsum na de inval van 1568 misschien wilde laten zien dat hij aan de goede - protestantse - kant stond en dat het goed was als er een Marumer Beeldenstorm had plaatsgevonden. Volgens mij, zegt hij, betreft het hier, na de intocht van Alva, een negatief gekleurde getuigenis binnen de aanklacht tegen Christoffel van Ewsum door de Raad van Beroerten.³¹

In Garsthuizen vond wel een echte beeldenstorm plaats en daar was de familie Tjarda van Starckenborch nauw bij betrokken. De zonen van Barthold en Bawe Frilings (van de Dijkumborg) verzochten de pastoor in 1566 om de afgoden uit de kerk te werpen. Hij weigerde en bleef zelfs een ochtend lang in de kerk, om plundering te voorkomen. Maar toen hij tegen het middaguur was gaan eten, brak metselaar Hiske Berent een tralie van de kerktoren los, zodat een jongetje naar binnen kon kruipen om de deur open te doen. Vervolgens hebben ze de beelden stukgeslagen. Hun moeder, Bawe, dankte God dit te mogen beleven. Om ook zelf iets te doen, sneed ze enige doeken kapot. De pastoor, Sijtze Semelis, schat de schade op '*sess off soeven hondert Embden gulden*'.³²

In Oosternieland heeft Claes van Starckenborch, die al in 1553 in Heidelberg had gestudeerd, met twee helpers, op een zondag voor de mis de beelden vernield en kleden en doeken vernield.

Toen koning Filips II de hertog van Alva naar de Nederlanden stuurde om orde op zaken te stellen hebben verschillende broers Starckenborch zijn komst niet afgewacht. Zij namen de wijk naar Oost-Friesland. Barthold Starckenborgh, hoofdelling in Tinallinge, stierf op 15 april 1573 in het over de grens gelegen Marienwehr op de Valckenhof, waar hij in de kerk werd begraven. Van hem is zijn grafzerk bewaard gebleven. Hieruit blijkt duidelijk dat hij is gevlucht voor Alva. Zijn goederen werden verbeurd verklaard.³³

Bartholdus jacet hic sub marmore Tjarda sepultus Starckenburgiaca nobilitate fatus Hic patriam et patrios pro Christo sprevit honores Dum fugit Albani vim rabiemque ducis Nunc pro terrestri patria nova patria coelum est In quo nulla ferus jura tyrannus habet	Hier ligt in een marmeren graf begraven Bartholdis Tjarda Geboren uit het adellijke geslacht Starckenborch Voor volk en vaderland heeft hij de eer van God gewroken Gevlucht is hij voor de woeste hertog van Alva Nu heeft hij het aardse vaderland verruild voor het hemelse vaderland Waarin geen tiran meer rechten heeft
---	--

³⁰ <https://www.historischmarum.nl/t-olde-guet/oldeguet15.pdf>

³¹ <https://www.historischmarum.nl/t-olde-guet/oldeguet15.pdf>

³² De inventaris van wat er allemaal is vernield is bewaard gebleven. Zie Veldman, Harm (1990). *De Beeldenstorm in Groningen*, blz. 142/143.

³³

<https://www.nazatendevries.nl/Genealogie/NazatenDeVriesWeb/huningaframeset.htm?huninga000047.htm>

Ook zijn broer Boite is in Oost-Friesland overleden (1568 in Emden), net als broer Willem die in 1575 in het eveneens in Oost-Friesland gelegen Hinte stierf.

In augustus 1566 was de Landvoogdes met de edelen overeengekomen dat de protestantse prediking daar door mocht gaan waar het tevoren al was gehouden, maar wel buiten de stadspoort. Op 30 september maakte Johan de Mepsche de inhoud van een brief van de Landvoogdes bekend aan de magistraat van Groningen. Zij maakte zich zorgen over de vele beroeringen die maand. De magistraat vond het niet nodig De Mepsche een antwoord mee te geven voor Margaretha. Een dag later stelde de landdag dat de koning op het gebied van de godsdienst niets te vertellen had in Groningen. Pastoor/predikant Johan Clant uit Bedum meende: *'und men muste Gode meer gehoorsam sijn dan enich mensche'*.³⁴ De stad bleef zich nog enige tijd verzetten tegen het opvolgen van de bevelen uit Brussel, maar ging in maart toch overstag. Op 4 maart werd de Minderbroederskerk voor de protestanten gesloten.

In 1567 moest de stad de symbolische sleutels van de Herepoort overdragen aan Johan de Mepsche. In 1568 kwam Alva in hoogsteigen persoon naar de stad om mee te delen dat de stad door de recente beroeringen haar voorrechten had verspeeld. Aan de overeenkomst van 1536 kon geen waarde meer worden gehecht. Er kwam een blokhuis of citadel in de stad om er een garnizoen te huisvesten en de Raad van beroerten zou zijn werk beginnen. In 1568 vond de intronisatie van bisschop Knijff plaats.

In 1569 werden de elf stadsarbeider die betrokken waren geweest bij de zuivering van de Minderbroederskerk door Karel Quarré ter dood veroordeeld. Op vier na wisten zij echter te ontsnappen. In de Ommelanden stonden 88 namen op de lijst van verdachten, maar die waren allemaal op de vlucht geslagen.

Op de lijst van beschuldigen van de Raad van Beroerten stonden in totaal ruim 200 Groningers en Ommelanders. Velen van hen waren echter, net als de broers Starckenborch, gevlucht. Toch werden enkele timmerlieden die, in opdracht van de magistraat, hadden deelgenomen aan het verwijderen van beelden uit de Broerkerk in Groningen, opgepakt en geëxecuteerd. Van de overige veroordeelden werden de goederen verbeurd verklaard, onder hen waren niet alleen de welgestelden, maar ook schoenmakers, metselaars, wevers enz.

In de Ommelanden keerde men, uit angst, weer op zijn schreden terug, de beelden werden herplaatst of hersteld en er werden in de kerken geen protestantse predikaties meer gehouden. In de Ommelanden weken sommige protestant geworden pastoors uit, maar anderen schikten zich en gingen weer braaf de mis lezen. Maar zelfs in de stad werd de broerkerk teruggeven aan de kloosterlingen. Maar de predikaties buiten de kerk gingen aanvankelijk gewoon door, tot 1 mei toen ook hier een eind aan kwam (1567). Niet lang daarna moest de stad beloven dat niemand school mocht houden of lering doen volgens de nieuw religie.

De officiële dankdienst voor Groningens bevrijding werd gehouden op 17 juni 1594 in de Martinikerk. Deze dienst werd geleid door Menso Alting die een preek hield over Psalm 118, 22-24:

³⁴ Abel Eppens in zijn kroniek/,

'De steen die de bouwers afkeurden is een hoeksteen geworden. Dit is het werk van de HEER, een wonder in onze ogen. Dit is de dag die de HEER heeft gemaakt, laten wij juichen en ons verheugen.'